

ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ: ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

Розглянуто та проаналізовано складові частини (елементи) відшкодування збитків як одного з найбільш застосовуваних способів захисту цивільних прав та інтересів. Надано визначення даної правової категорії.

Ключові слова: захист цивільних прав та інтересів, збитки, відшкодування збитків, спосіб захисту, упущена вигода

Рассмотрено и проанализированы составные части (элементы) возмещение убытков как одного из наиболее применяемых способов защиты гражданских прав и интересов. Предоставлено определения данной правовой категории.

Ключевые слова: защита гражданских прав и интересов, ущерб, возмещение убытков, способ защиты, упущенная выгода.

© ПІДЛУБНА Тетяна Миколаївна – кандидат юридичних наук, асистент Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича

In this article component parts (elements) of reimbursement of losses are considered and analysed as one of most applied methods of defence of civil laws and interests. The decision of this legal category is given..

Key words: *the protection of civil rights and interests, harm, reimbursement of losses, the ways of protection, loss of profit.*

Відшкодування збитків як одна з найбільш застосовуваних санкцій та універсальна міра відповідальності бере історичний початок із римського цивільного права. Поняття шкоди в римських юристів не сильно відрізнялося від сучасного й складалося з двох частин: а) *damnum emergens*, позитивні втрати, тобто позбавлення того, що вже входило до складу майна кредитора, і б) *lucrum cessans*, упущена вигода, тобто ненадходження в майно даної особи тих цінностей, які повинні були б надійти при нормальному плині обставин. Саме ж слово «збитки» походить від давньослов'янського слова «бути», «буття», «побут», «навколишній побут», «навколишнє майно». Зменшення цього майна, його псування позначалося приставкою «з» – «зрізувати», «зменшувати», «збувати». Звідси й походить визначення «збитків» як шкоди, зменшення майна власника. Таким чином, у змісті терміна «збитки» відображається насамперед його економічний зміст у вигляді майнових втрат, які виникають або можуть виникнути у власника майна в результаті незаконних, неправомірних дій (або бездіяльності) третьої особи і які підлягають відновленню. Однак цим визначенням обмежитися не можна. Законодавць, використовуючи термін «збитки» в юридичному значенні завжди розуміє й потенційну здатність їх до відшкодування. Спеціальний аналіз норм ЦКУ, що містять термін «збитки» дозволяє зробити висновок про те, що вони розуміються не тільки як наслідки правопорушення в економічному змісті, але і як об'єкт санкції відшкодування збитків (наприклад ст. 623 ЦКУ). Саме в такому значенні – або з боку кредитора як право на відшкодування збитків, або з боку боржника як обов'язок відшкодувати завдані збитки – сформульована переважна більшість норм ЦКУ, що містять поняття «збитки» або «відшкодування збитків». Ці норми являють собою міру відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання.

«Тому, крім відомого розмежування збитків у юридичному й економічному змістах, можна говорити про розмежування збитків як наслідків порушення й збитків як того, що становить майновий зміст санкції»¹.

Взаємодія виконання зобов'язання в натурі й відшкодування заподіяних невиконанням або неналежним виконанням збитків характеризується з позицій їхнього первісного виникнення. Обов'язок виконання в натурі є першим обов'язком у боржника. У цивільному праві діє загальне правило: «договір повинен виконуватися». Виключення становлять чотири випадки: перший – коли в результаті прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора й останній відмовився від прийняття виконання (ч. 4 ст. 612 ЦКУ); другий – коли боржник платить неустойку, що має характер відступного, тобто з дотриманням умов ч. 2 ст. 622 ЦКУ; третій випадок – якщо боржником відшкодовані всі збитки й сплачена неустойка і він не приступав до виконання зобов'язань, то звільняється від виконання зобов'язання в натурі (ч. 2 ст. 849 ЦКУ); і останній випадок – коли від виконання зобов'язання в натурі боржник звільнений законом або умовами договору (ч. 1 ст. 622 ЦКУ). Звідси видно, що обов'язок відшкодування збитків є похідним і виникає лише у випадку, якщо боржник не виконав або неналежним чином ви-

конав свої зобов'язання, що і спричинило виникнення майнових втрат. При цьому слід уточнити, що під неналежним виконанням мається на увазі не тільки часткове або неякісне виконання зобов'язання, але й, наприклад, прострочення виконаного повністю в натурі зобов'язання.

Саме слово «збитки» використовується законодавцем у цивільному праві не тільки в юридичному змісті, але й в економічному, бухгалтерському обліку, оподатковуванні й т.д. Вживання даного терміну в подібному розумінні ніяк не пов'язане із правопорушенням і відповідальністю за нього, у зв'язку з чим на практиці виникає ряд труднощів. Одним з показових прикладів є ч. 8 ст. 2 Закону України «Про державне замовлення для задоволення пріоритетних державних потреб», яка встановлює, що виконавці державного замовлення, для яких державні замовлення на поставку продукції є обов'язковим, можуть відмовитися від його виконання, якщо виконання такого замовлення спричиняє збитки. Використання терміна «збитки» у даному випадку не пов'язано із застосуванням міри цивільно-правової відповідальності, а з економічним стимулом, що спеціально передбачений для виконавця (постачальника) державного замовлення. Таке сплутування істотно утруднює використання норм цивільного законодавства у практичній діяльності.

Для позначення майнової втрати, що зазнає кредитор у законодавстві й правозастосовчій практиці використовуються крім збитків і інші терміни: шкода, втрати, витрати, т.д. Примітно, що в деяких випадках законодавець взагалі не вживає терміна «збитки». Однак, з контексту наприклад ч. 2 ст. 838 ЦКУ зрозуміло, що мова йде в першу чергу про збитки: «Генеральний підрядник відповідає перед субпідрядником за невиконання чи неналежне виконання замовником своїх обов'язків за договором підряду».

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок, що під цивільно-правовими збитками розуміються негативні наслідки в майні кредитора, які наступили або неминуче наступлять і підлягають, на вимогу останнього, в силу наявного в нього права, відновленню за рахунок майна боржника. Аналіз чинного законодавства дозволив виявити пробіл у цивільно-правових нормах у частині необхідності відшкодування збитків кредиторів не тільки на день пред'явлення позову або день ухвалення рішення (ст. 623 ЦКУ), але й на день виконання рішення суду, тобто на момент дійсного відновлення майнового становища. У зв'язку із цим, доцільно ввести в ст. 623 ЦКУ положення, що не дозволить боржникові не затягувати процес відшкодування, а для кредитора буде сприяти якнайшвидшому одержанню присуджених у вигляді збитків сум. А саме, статтю 623 ЦКУ доповнити формулюванням наступного змісту: «З моменту ухвалення рішення, що набрало законної сили, на суму збитків, визначених судом, на день виконання нараховуються відсотки в розмірі й ???????, визначених законодавством».

В юридичній науці відшкодування збитків є найпоширенішим наслідком порушення цивільних прав. Цивільний кодекс виділяє даний спосіб захисту із всіх інших, надаючи йому риси універсальності. У потерпілої сторони завжди є право вимагати від порушника повного відшкодування збитків, якщо інше не передбачено законом або договором. Донедавна відшкодування збитків включалося в розділ «Зобов'язальне право» (ЦК УРСР 1963р.). На даний момент загальна норма про поняття, види й зміст збитків розміщена в розділ 1 ЦКУ «Загальні положення», що свідчить про значення розширення сфери розглянутих правил про відшкодування збитків (відносини власності, юридичних осіб і т.д.). Універ-

сальність відшкодування збитків визначена в ст. 22 ЦКУ: «Особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування. Збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Таким чином, у юридичній літературі під відшкодуванням збитків розуміється єдність таких складових: реальний збиток (або «позитивний збиток») і упущена вигода (або «неотримані доходи»). Таке формулювання, на наш погляд, не досить зрозуміле. Термін «завдані збитки» неточний в силу того, що майбутні витрати ніяк не можуть відноситися до уже завданих збитків. Це ж відноситься й до неотриманих доходів. Було б доцільніше виключити слово «заподіяні» з ч. 1 ст. 22 ЦКУ і викласти окрему норму про причинно-наслідковий зв'язок між правопорушенням і шкодою.

За змістом «майбутні витрати» навряд чи можуть відноситися до «реального» збитку, якщо звичайно не віднести це формулювання до сфери юридичної техніки й умовно ввжати, що до «реальних» відносяться тільки ті майбутні витрати, які будуть зроблені з 100% вірогідністю². У цьому розумінні можна погодитися з позицією прихильників двухелементного складу збитків, але тоді необхідно знову повернутися до поняття «збиток» і визнати, що він відноситься не тільки до «натурального» вираження негативних наслідків у майновій сфері кредитора, але й до всіх інших випадків і, зокрема, до ймовірності появи майбутніх витрат. Межа між реальним збитком і упущеною вигодою визначається сумою витрат, які повинен здійснити кредитор для відновлення своїх втрат, щоб повністю повернутися до свого майнового стану на момент заподіяння шкоди. (Але не на момент відновлення). Всі витрати до зазначеної межі називаються реальними втратами. Виходить, що всі інші втрати – нереальні в силу того, що вони майбутні, відділені за часом і причинним зв'язком, тобто передбачувані, але поки неотримані доходи. Таким чином, втрати й збиток сьогодні – реальні, а всі подальші втрати – нереальні. Хоча вірніше було б сказати, що «нереальні» збитки це ті ж збитки, але, такі що виявилися пізніше, в період з моменту заподіяння збитків до моменту їхнього відшкодування.

У літературі не раз вказувалося, що змішання поняття збитків у вигляді витрат, втрати або ушкодження майна з поняттям реальних збитків приводить до того, що неотримані доходи розглядаються як нереальні а, отже, такими що не підлягають відшкодуванню. «Насправді ж, – підкреслював В. А. Тархов, – вони можуть бути настільки ж реальними, як і позитивний збиток, так само як і останній може бути нереальним»³. Збитки в юридичному значенні містять у собі чо-

тири складові частини (склад збитків): а) фактично зроблені витрати особою, чие право порушене; б) витрати, які повинні бути зроблені кредитором для відновлення порушеного права; в) втрата або ушкодження майна; г) неотримані доходи (упущена вигода).

Кожний із класичних елементів у збитках являє собою досить складну структуру.

а) У загальному значенні під витратами (у плані збитків) розуміються витрати кредитора, виражені в грошовій формі, які він на момент відшкодування зробив або з неминучістю зробить у найближчому майбутньому. Ці витрати повинні бути розумними й не перевищувати наявних втрат. Так приміром, якщо кредитор відремонтував свій пошкоджений пожежею офіс за явно підвищеними цінами, то боржник має право в суді доводити, що кредитор мав можливість зробити такий же ремонт за менші гроші, але не зробив цього. Отже, кредитор не тільки відновив свої дійсні втрати, але й через безпідставно збагатився.

б) Під «майбутніми» витратами розуміються тільки ті витрати, які кредитор неминуче зробить, щоб відновити своє порушене право. Це означає, що якщо кредитор не зробить ці витрати, то відповідно він не зможе іншим способом відновити своє майнове становище⁴. Майбутні витрати – новела цивільного законодавства і у цій сфері ще не напрацьовано досить практики для визначенні границь вірогідності майбутніх витрат.

Раніше існували інструктивні вказівки Держарбітражу СРСР, які давали роз'яснення, що під зробленими витратами варто розуміти тільки фактично зроблені витрати позивачем на день пред'явлення претензії, так звані реальні витрати. На сьогодні якщо цивільний кодекс України закріпив можливість вимагати відшкодування майбутніх витрат кредитора, однак на практиці не передбачив механізму визначення їх розміру, для того, щоб не допустити зловживанням цим правом. Приміром вказати на обов'язкову підтвердженість майбутніх витрат обґрунтованим розрахунком, вираженого у вигляді письмового доказу (кошторису, калькуляції витрат, договори й т.д.). Тому вбачається необхідним детальніший розгляд даної проблеми на рівні вищих органів судової влади.

в) Втрата майна припиняє усі права власності на майно й означає його повну й безповоротну втрату для колишнього власника. Втрата й пошкодження майна проявляються не тільки у вигляді механічного руйнування речі, але й у вигляді втрати або пошкодження її корисних, споживчих якостей. Збереження речі в натурі, у вазі, у зовнішній формі тривимірного виміру (довжина, ширина, висота) не означає, що право власності на річ не втрачається повністю або в частині. Так наприклад, засвічений фотопapір внаслідок зміни своїх хімічних властивостей, стає абсолютно непридатним. Псування майна – це зменшення його цінності в результаті внутрішніх природно органічних процесів під впливом зовнішнього середовища (гниття, висихання, отвердіння тощо). Наприклад: продукти харчування при неправильному тепловому режимі, можуть статити непридатним для вживання без зміни зовнішнього вигляду (зміни можна відчути тільки на смак). Таким чином, втрата й пошкодження майна означає не тільки втрату й пошкодження його зовнішніх ознак, але й втрату його природних, фізичних, хімічних і інших властивостей, що роблять можливим використання майна в споживчих цілях. Корисність – ось основна ознака речі для визначення того, що в ній втрачається. Втрата й відповідно припинення права власності на майно, може мати причиною не лише неправомірні дії боржника, але й бути результатом правомірних актів ор-

ганів державної влади (наприклад, вилучення земельної ділянки для державних потреб або конфіскація за рішенням суду). Однак у другому випадку, відбувається відшкодування державою збитків одночасно або безпосередньо після вилучення земельної ділянки (але не як міра відповідальності), а в першому – боржник зі свого майна відшкодує збитки власникові за рішенням суду.

Отже, під втрачено розуміються лише неправомірні дії порушника, що приводять до загибелі, знищення або часткового пошкодження майна кредитора.

г) Упущена вигода. Здавна такі юристи як Гай, Ульпіан вказували, що «оцінюється не стільки пошкоджена річ, скільки інтерес. Мій інтерес, тобто те чого мені позитивно не вистаєє й те, що я міг вигадати». В сферу дії слова «збитки» включаються не тільки порушення статики (тобто те, що є), але й динаміки майнового відношення. До 1922 року право на відшкодування упущеної («загубленої») вигоди не було закріплено в законах, однак реалізовувалася в сформованій судовій практиці за допомогою створення прецедентів у касаційних інстанціях. Порушення статики проявляється в дійсному збитку наявного майна. А порушення динаміки проявляється не відразу, а через певний проміжок часу й виражається в позбавленні «приросту» до існуючого майна. Причому цей «приріст» повинен бути у вигляді конкретного неотриманого доходу, а не абстрактного. У результаті неправомірних дій порушника втрачається реальна можливість отримання доходів у вигляді можливості придбання права власності⁵. Тим самим порушується нормальний розвиток соціально-суспільних відносин і безпосередньо порушується зобов'язально-правові норми ЦКУ. Така матеріальна шкода й визначається поняттям «упущена вигода».

Таким чином, наявність права в учасника майнового обороту вимагати відшкодування не тільки реального збитку, але й упущеної вигоди базується на принципі повноти цивільно-правової відповідальності боржника. Відшкодування упущеної вигоди провадиться незалежно від реального збитку. Його може й взагалі не бути. Так наприклад, пониження ділової репутації компанії «Кока-кола» шляхом появи у пресі висловлювань про шкоду цього напою призводить до виникнення збитків не само по собі, а у зв'язку з тим, що такі дії можуть спричинити втрату прибутку в компанії в майбутньому, у вигляді зменшення обсягу продажів і неотримання планованої вигоди.

Таким чином, упущену вигоду необхідно розглядати не як одну з юридичних підстав неможливості придбання відповідного права на майно в майбутньому, а як втрату фактичної можливості придбання такого права надалі⁶. Інше повинне розглядатися як реальний збиток, оскільки він може бути відносно вірогідно обчислений у момент виникнення підстав для відповідальності.

Закон встановлює, опираючись на ідею справедливості й рівності, що, якщо боржник зумів отримати за допомогою правопорушення вигоду більшу, ніж середня вигода при аналогічних умовах, то же саме міг зробити й кредитор, якби його право не було порушено. Таким чином, ЦКУ встановлює, що кредитор вправі вимагати від порушника відшкодування упущеної вигоди в розмірі не меншому, ніж одержав доходи сам боржник. Є й інші точки зору на розглянуте правило. Так, наприклад К. Б. Нам вважає, що, у договірних відносинах відшкодування збитків у розмірі доходів порушника буде суперечити правилу рівноцінного відновлення й у наявності буде збагачення потерпілої сторони. Автор, не визнає відшкодування в розмірі доходу боржника як відшкодування збитків, і припускає, що мова йде про «якусь окрему специфічну форму відповідальності, який

більше будуть властиві каральні, штрафні риси...». Здається, що дотримання принципу повного відшкодування збитків повинне реалізовуватися конкретними нормами, стандартами, які при встановленому причинно-наслідковому зв'язку, дозволять боржникові в суді не оперувати абстрактними положеннями, а «прив'язатися» до певного розміру збитків⁷.

Якщо порушник одержав конкретну вигоду, то немає підстав припускати, що й «добросовісний» кредитор не зміг би одержати таку ж вигоду. Ця презумпція діє доти, поки боржник не довів зворотнє. Законодавець, використовуючи дану презумпцію, не збагачує потерпілого за рахунок боржника, а в рамках правил про повне відшкодування збитків, допомагає кредиторіві якнайшвидшим образом відновити своє майнове становище.

Отже, враховуючи вищенаведене, можна надати наступне визначення цивільно-правових збитків. Так, під цивільно-правовими збитками розуміються негативні наслідки в майні кредитора, які наступили або неминуче наступлять і підлягають, на вимогу останнього, в силу наявного в нього права, відновленню за рахунок майна боржника.

1. Витрянский В.В. Недействительность сделок в арбитражно-судебной практике // Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практика: Сб. памяти С.А. Хохлова. – М.: Изд-во Междунар. центра финансово-эконом. развития, 1998. – С. 131–153. **2. Белов В.А.** Возмещение вреда // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/_Index_Pravo.php **3. Тархов В.А.** Обеспечить возмещение убытков – важная задача советского гражданского права. Теоритические вопросы применения и дальнейшего совершенствования законодательства // Тезисы докладов на республиканской научной конференции. – Тарту, 1967. – С. 38. **4. Брагинский М.И., Витрянский В.В.** Договорное право. Кн. вторая: Договоры о передаче имущества. – М., 2006. – 780 с. **5. Сульженко Ю.** Форми і способи захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів // Право України. – 2005. – № 12. – С. 24–27. **6. Смирнов В.Т., Собчак А.А.** Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л.: ЛГУ, 1983. – 152 с. **7. Вершинин А.П.** Судебная форма защиты субъективных прав // Субъективное право: проблемы осуществления и защиты. – Владивосток, 1989. – С. 16–17.